

راهنمای پژوهشهای زردشتی

دنیل شفیلد
میگل آنخل آندرس تولدو

ترجمهٔ عسکر بهرامی

فهرست

یادداشت مترجم ..... هفت

فصل یکم: اوستایی و پهلوی / میگل آنخل آندرس تولدو ۱

اوستایی ۱

دستنویسهای نیایشی ۲

نیایشهای کوتاه ۵

دستنویسهای اوستایی همراه با ترجمهٔ پهلوی ۸

فارسی میانه ۱۱

فارسی میانهٔ ساسانی ۱۱

ادبیات فارسی میانهٔ قدیم ۱۳

فارسی میانهٔ متأخر ۱۹

نوشته‌های پهلوی نو ۲۰

منابع پژوهشی ۲۰

فصل دوم: فارسی نو / دَنیِلِ شِفیلِد ۲۱

گویشهای زردشتی یزد و کرمان ۲۲

متنهای فارسی میانه به خط فارسی ۲۳

روایتهایی از زندگانی شخصیت‌های دینی ۲۳

صدر ۲۷

نوشته‌های گوناگون دینی ۲۸

روایتهای فارسی ۲۹

متنهای علمی و نجومی ۳۱

۳۳	..... متنهای جدلی زردشتی- اسلامی
۳۵	..... داستانهای مهاجرت به هندوستان
۳۸	..... آثار تعلیمی و اخلاقی
۴۰	..... مناجات‌نامه‌ها
۴۰	..... آذرکیوان
۴۳	..... سده‌های هجدهم و نوزدهم میلادی
۴۵	..... چاپ آثار فارسی در سده نوزدهم میلادی
۴۶	..... متنهای فارسی زردشتی سده بیستمی
۴۸	..... نشریات زردشتی
۵۰	..... فصل سوم: گجراتی / ذنیل سفیلد
۵۳	..... ترجمه‌های قدیمی گجراتی پارسی
۵۴	..... بایگانی انجمن بهگرسات نوساری
۵۴	..... آثار کلاسیک ارود رستم پشوتن همجیار
۵۵	..... آثار سده هجدهم و اوایل سده نوزدهم میلادی
۵۷	..... مناقشه گاهشماری در آغاز عصر چاپ
۵۹	..... مناقشه با تبشیریان
۶۱	..... اصلاحات زردشتی و زیانشناسی ایرانی
۶۳	..... تئوسفی و علم خشنوم
۶۴	..... سفرنامه‌نویسی
۶۵	..... منابعی درباره آیینهای زردشتی
۶۶	..... تاریخ و تبارشناسی پارسی
۶۸	..... ترجمه‌های متنهای اوستایی و پهلوی
۷۰	..... داستان، شعر، سروده، نمایشنامه
۷۵	..... کتابنامه
۱۰۳	..... نمایه

یادداشت مترجم

در سال ۲۰۱۵ در مجموعه کتابهای *The WileyBlackwell Companion to Religion* اثری جامع دربارهٔ دین زردشتی با عنوان *Zoroastrianism* (راهنمای دین زردشتی) منتشر شد. در این اثر سترگ، سی و سه پژوهشگر متخصص، جنبه‌های گوناگون دین زردشتی را در سی و شش فصل معرفی کرده و چکیدهٔ آخرین دستاوردهای پژوهشی، و گاه نظریات گوناگون دربارهٔ یک موضوع، را آورده‌اند. اغلب این مباحث پیشتر در مقالات یا کتابهای پراکنده مطرح شده‌اند، اما کمترین حُسن این کتاب آن است که تقریباً همه را یک‌جا در بر دارد. با این همه مزایای کتاب از آن هم فراتر است و درحالی‌که برخی از همان مباحث را که پیشتر به زبانهای کمتر دسترس منتشر شده بودند، به زبان انگلیسی دسترس ساخته است، شماری از موضوعات آن کاملاً تازه و فاقد پیشینه‌اند. دو نمونه از این دست، مقالات دَنیل شِفیلد در معرفی ادبیات فارسی زردشتی و گجراتی زردشتی پارسی است که به ویژه دومی، به دلیل ناآشنایی پژوهشگران با این زبان، تاکنون حتی برای پژوهشگران اروپایی هم دور از دسترس مانده بود. تازگی و جامعیت اثر انگیزه‌ای شد تا نگارندهٔ این یادداشت به ترجمهٔ آن پردازد. پس از ترجمهٔ سه فصل مندرج در بخش ششم کتاب، با عنوان «منابع اولیه»، به نظر رسید که این بخش به تنهایی می‌تواند راهنمای مناسبی باشد که (حتی پس از انتشار ترجمهٔ کل

اثر) پژوهشگران نه فقط مطالعات زردشتی، بلکه دیگر حوزه‌ها را (از تاریخ و فرهنگ و زبانهای باستانی گرفته تا ادبیات) به کار آید. پژوهشگر این حوزه‌ها اغلب نیازمند شناخت ادبیات ایران باستان و راههای دسترسی به متنهای آن است و اگر چه آثار پیشتر منتشر شده، همچنان راهگشایند، این کتاب نیز می‌تواند بخش دیگری از نیاز پژوهشگران را پاسخ گوید؛ زیرا از یک سو مباحثی چون ادبیات فارسی زردشتی و گجراتی زردشتی، پیشتر چندان - یا اصلاً - مطرح نشده‌اند و از سوی دیگر، در حوزه ادبیات اوستایی و پهلوی هم پس از انتشار آن آثار، پژوهشهای دیگری منتشر شده است.

کتاب حاضر، که چنانکه اشاره شد، ترجمه بخش ششم کتاب راهنمای دین زردشتی است، منابع اولیه برای شناخت دین زردشتی و زردشتیان را به اجمال معرفی می‌کند و به بیان دیگر، چکیده‌ای از چهار گروه اصلی منابع متنی اولیه به دست می‌دهد. میگل آنخل آندرس تولدو در فصل یکم خلاصه‌ای از متنهای اوستایی، دستنویسهای اوستایی با ترجمه‌های فارسی میانه (پهلوی) آنها، و نوشته‌های فارسی میانه ارائه می‌کند. او در این فصل فهرستی از ویراستها، ترجمه‌ها و مطالعات انجام شده بر روی این آثار را، با ارجاع کوتاه (صاحب اثر و سال انتشار) ذکر کرده است و خواننده می‌تواند اطلاعات کامل کتابشناختی هر اثر را در کتابنامه پایان کتاب بیابد. با این همه، نویسنده، جز چند مورد، پژوهشهای فارسی زبان را نیآورده است. مترجم، در حد توان، در رفع این کاستی کوشیده و پژوهشهای فارسی زبان - و چند پژوهش اروپایی از قلم افتاده - را درون قلاب افزوده و به همین ترتیب کتابنامه پایانی را نیز تکمیل کرده است. گفتنی است که در بخش «به زبانهای اروپایی» تنها آثار اروپایی زبان

ذکر شده‌اند، ولی کتابهای اردو و گجراتی و برخی کتابهای فارسی، به‌ویژه آنها که در خارج از ایران چاپ شده‌اند - هرچند تاریخ میلادی دارند - در بخش فارسی، اردو و گجراتی آمده‌اند. در مورد آثار غیر فارسی، زبان اثر در پایان مشخصات آن افزوده شده است. دو فصل نوشتهٔ دنیل شفیلد دربارهٔ آثار زردشتی به فارسی نو و گجراتی، چنانکه اشاره شد، به منتهایی می‌پردازند که به‌طور علمی - یا حتی اصلاً - معرفی و بررسی نشده‌اند و در مجموع، برای پژوهشگران دین زردشتی هم تا سالیان اخیر ناشناخته بوده‌اند؛ به‌ویژه منتهای گجراتی زردشتی در واقع بکر و دست‌نخورده باقی مانده‌اند. از این رو، این فصلها، نه صرفاً خلاصهٔ مطالعات موجود، بلکه پژوهشهایی دست اول هستند. همچنین باید گفت که این فصلها بیشتر توصیفی‌اند و تصویری از ادبیات فارسی زردشتی و گجراتی زردشتی، تاریخ و سیر تحولات و مهمترین آثار آنها به دست می‌دهند.

از دکتر دنیل شفیلد که با روی باز پاسخگوی پرسشهایم بود، و از آقایان داود موسایی و کیخسرو شاپوری و دیگر همکاران فرهنگ معاصر، سپاسگزارم.

امید که این اثر مورد توجه و استفادهٔ پژوهشگران قرار گیرد.

ع. بهرامی

راهنمای
پژوهشهای زردستی

فصل یکم

اوستایی و پهلوی

میگل آنخل آندرس تولدو

اوستایی

کهنترین منبع اولیهٔ زردشتی کتاب اوستا (پهلوی: abastāg) است (متن: وستِrgارد ۱۸۵۲-۱۸۵۴؛ گلدنر ۱۸۸۶-۱۸۹۶؛ ترجمهٔ آلمانی: اشپیگل ۱۸۵۲-۱۸۶۳؛ وُلف ۱۹۱۰؛ ترجمهٔ انگلیسی: دارمِستِتر ۱۸۸۰، ۱۸۸۲؛ میلز ۱۸۸۷؛ ترجمهٔ فرانسه: دارمِستِتر ۱۸۹۲-۱۸۹۳؛ [ترجمهٔ فارسی: رضی ۱۳۷۹؛ دوستخواه ۱۳۷۰]؛ وازه‌نامه: بارثلمه ۱۹۰۴؛ اِشِراث ۱۹۶۸). اصطلاح «اوستا» به مجموعهٔ متنهایی به زبان اوستایی اطلاق می‌شود و اوستایی یکی از زبانهای ایرانی باستان است که تاریخ آن به هزارهٔ دوم تا هزارهٔ نخست پیش از میلاد می‌رسد. این سروده‌ها را تا چندین سده در مدارس، موبدان به صورت شفاهی انتقال و آموزش می‌دادند تا اینکه سرانجام در دستنویسهایی به کتابت درآمدند که قدیمترین نسخهٔ موجود از آنها به سدهٔ سیزدهم میلادی (هفتم هجری) تعلق دارد.

پیکرهٔ ادبیات اوستایی در دو نوع دستنویس باقی مانده است: یکی متنهای نیایشی، و دیگری، متنها همراه با برگردان پهلوی آنها. گروه نخست شامل متنهایی است که آنها را در نیایشهای

(آتش‌نمایش، یسن ۶۲)، نثار برای آبها (آب‌زهر، یسنهای ۶۳-۶۹؛ متن و ترجمه فارسی: جدلی ۱۳۸۹)، و دعا‌های پایانی (یسنهای ۷۰-۷۲؛ متن یسنهای ۶۲-۷۲ و ترجمه فرانسه: ردار و کِلنر ۲۰۱۳؛ متن و ترجمه فارسی: گویری ۱۳۸۲؛ متن و ترجمه فارسی همه یسنا: پورداود ۱۳۱۲، ۱۳۳۷). متن‌نمایش یسنا رپیثون از چند دستنویس، گونه ساده‌شده‌ای از نیایشهای یسنا را نشان می‌دهد (کانترا ۲۰۱۱: ۲۰۱).

ویسپرد: بخشها یا «کرده»هایی از ویسپرد (به معنای همه ردان یا سروران) را در نمایش ویسپرد با بخشهایی از یسنا ترکیب می‌کنند. در این نمایش آنها را جایگزین بخشهایی از یسنا می‌کنند و متنهای دیگری را هم می‌افزایند (متن و ترجمه فرانسه: کِلنر ۲۰۰۶، ۲۰۰۷، ۲۰۱۱، ۲۰۱۰؛ [ترجمه فارسی: پورداود ۱۳۴۳]).

وی دوداد (که در پهلوی آن را به وندیداد یا جُددیوداد هم برگردانده‌اند): بیست و دو بخش یا فرگرد وندیداد (به معنای «قانون راندن دیوان») به گروههای چهار یا دو تایی تقسیم می‌شوند و آنها را در نمایش وندیداد - ترکیبی از متنهای یسنا، ویسپرد، و وندیداد - پس از هر گروه از متنهای اوستایی قدیم، می‌خوانند. متن وندیداد، به استثنای بخشهای دارای محتوای اسطوره‌ای (وندیداد ۱، ۲، ۱۹، ۲۰، ۲۲)، عمدتاً حاوی احکام و تاوانهایی در خصوص طهارت، درمان برخی جانوران، و غیره است (متن وندیداد ۱۰-۱۲ و ترجمه انگلیسی: آندرس تولدو ۲۰۰۹؛ [ترجمه فارسی همه متن: داعی‌الاسلام ۱۹۴۸، ۱۳۸۴؛ رضی ۱۳۷۶؛ دارمستتر ۱۳۸۴]).

وشتاسپ‌یشت: هشت بخش یا فرگرد از آن را در نمایش وشتاسپ‌یشت می‌خوانند، به همان اندازه که از وندیداد در نمایش وندیداد قرائت می‌کنند. مندرجات گوناگون آن شامل دعاها و

نکوهشهایی در حق وشتاسپ شاه (مقایسه کنید با آفرین زردشت)، و بخشهایی از هادُخت نَسْک (نک: ادامه) و وندیداد است.

نیایشهای کوتاه

بالا بودن میزان تنوع متنهای موجود در دستنویسهایی که نیایشهای کوتاه را دربر دارند، دشوار می‌سازد تعیین کنیم هر قطعه مربوط به کدام نیایش است. این دستنویسها را به دو گونه اصلی خرده‌اوستا و یَشت تقسیم می‌کنند.

خرده‌اوستا (اوستای کوچک) حاوی نیایشها و نمازها و ستایش‌نامه‌های مختلفی به اوستایی (نیایش، گاه، آفرینگان، سی‌روزه، یَشت) و پهلوی و پازند (آفرین، باج، نماز، نیرنگ، یَبت، خُشَنومِن، و دیگر متنهای کوتاه ویراستهٔ آنتیا ۱۹۰۹)، فارسی نو، سنسکریت، و گجراتی است که مردم عادی آنها را بدون یاری موبدان، در نمازها یا نیایشهای روزانه می‌خوانند [ترجمهٔ فارسی: پورداود ۱۳۱۰ الف؛ آذرگُشَب ۱۳۵۴؛ وحیدی ۱۳۶۸]. همهٔ این متنها معمولاً در یک دستنویس واحد نیستند، به طوری که نمی‌توانیم از یک مجموعهٔ ثابت سخن بگوییم، بلکه بیشتر آنها مجموعه‌های عملاً متنوعی برای کاربردهای روزانه‌اند.

متنهای اوستایی این مجموعه از این قرارند:

نیایش: نیایشهایی برای خورشید (خورشیدنیایش)، میثره (مهرنیایش)، ماه (ماه‌نیایش)، و آبها (آبان‌نیایش) و آتش (آتش‌نیایش) (متن و ترجمهٔ آلمانی: طرف ۱۹۸۱).

گاه: دعاهایی برای ایزدان موکل بر بخشهای پنجگانهٔ روز: بامداد تا نیمروز (هاون‌گاه)، نیمروز تا پسینگاه (زیشوین‌گاه)، پسینگاه